

Stemmen of vervormde echo's: Romeinse vrijgelaten slaven aan het woord?

Meer dan twee derde van de personen van wie de sociale status vermeld wordt in Romeinse grafinscripties was een vrijgelaten slaaf of slavin. Deze opschriften bevatten dan ook een schat aan informatie voor wie het leven en de opvattingen van deze bevolkingsgroep wil reconstrueren. Een mooi voorbeeld is de metrische graftekst die de slager Lucius Aurelius Hermia voor zijn overleden echtgenote Aurelia Philematium in steen liet beitelen als herinnering aan hun erg intieme relatie. De centraal afgebeelde scène spreekt reeds boekdelen, maar het is vooral de tekst aan weerszijden ervan die ons inlicht over het huwelijksleven van deze twee voormalige slaven. Naast een terloopse vermelding van zijn eigen beroep – een identiteitsdimensie die hij blijkbaar het vernoemen waard vond – beschrijft Hermia op de linkerkant van de steen zijn vrouw als een kuise, trouwe en minzame echtgenote die vol overgave haar man bijstond en zich steeds kweet van haar vele verantwoordelijkheden. Rechts wordt Philematium zelf aan het woord gelaten. Ook 'zijzelf' benadrukt haar bescheidenheid en haar loyaliteit, haar jarenlange relatie met Hermia, maar ook het abrupte en tragische einde van hun bewonderenswaardige huwelijk.

Hoewel talloze gelijkaardige inscripties ons een goed beeld geven van de geïdealiseerde en moraliserende deugden die vrijgelaten slaven memorabel achtten, wordt het verkrijgen van een meer genuanceerd beeld danig bemoeilijkt door het gebrek aan literaire bronnen geschreven door die groep zelf. Deze situatie leidt geregeld tot frustratie bij classici, zeker wanneer de vergelijking wordt gemaakt met de enorme massa interviews en autobiografieën waarover een historicus van de Amerikaanse slavernij beschikt – zoals die van Solomon Northup, waarop ook de Oscar-winnende film *12 Years a Slave* is gebaseerd.¹

Natuurlijk bestaan er uitzonderingen, zoals de verzameling spreuken van Publilius Syrus, de fabels van Phaedrus en de redevoeringen van Epictetus. Wanneer deze voormalige slaven het in hun werken hebben over de leefwereld van hun lotgenoten, gebeurt dit echter steevast binnen het normatieve kader van de Romeinse elite (die natuurlijk het voornaamste doelpubliek was). Een moderne lezer verwacht misschien dat deze auteurs een zekere vorm van sympathie zullen tonen ten aanzien van hun lotgenoten. Maar als een pertinente herinnering aan de grote kloof tussen antieke en moderne opvattingen over slavernij, moeten we vaststellen dat zowel Publilius Syrus als Epictetus de visie propageren dat voor slaven en vrijgelatenen het geluk net precies te vinden is in het spontaan en onderdanig dienen van een meester of patroon. Zo geeft Syrus hen het volgende advies: 'Als je ongewillig dient zul je niet enkel een slaaf blijven, maar bovendien nog ongelukkig zijn ook' (*Sententiae* 616). Epictetus steekt dan weer de draak met naïeve slaven, die niets anders wensen dan hun vrijlating maar niet beseffen

hoe precair het leven is zonder de bescherming van hun meester, en na hun vrijlating bijgevolg opnieuw smachten naar hun vorige situatie (*Dissertationes* 4,1,33-8).

De paternalistische ondertoon van dergelijke passages is meteen duidelijk. Paradoxaal genoeg zijn dus zelfs dergelijke werken geen authentieke weergave van de werkelijke stem van een Romeinse vrijgelatene. Eerder vormen ze een duidelijk herkenbare echo van elitaire opvattingen en normen.

Het is tekenend dat dit discours meer dan anderhalf millennium later ook gebruikt werd door Amerikaanse slavenhouders. Zo minimaliseerde een plantagehouder van Saint-Domingue (het latere Haïti) de ellende van zwarte slaven door te stellen dat ze ‘minder te beklagen zijn dan de boeren in Frankrijk, omdat hun meester tenminste van hen houdt en zowel hen als hun familie logement en voedsel garandeert’.²

Indirecte stemmen

Toch lijkt er wel een andere mogelijkheid te zijn om vrijgelatenen indirect aan het woord te horen. Misschien komen we iets van hen op het spoor in citaten van *liberti* in de literatuur van de elites. Maar zulke uitingen zijn steeds zorgvuldig geselecteerd en vaak vervormd door de auteur om ze in zijn kraam te laten passen. Anders gezegd: waar precies op de schaal tussen waarachtige weergaven en tendentieuze reconstructies (of zelfs schaamteloze verzinsels) deze uitingen zich bevinden is zelden met zekerheid te achterhalen. In zekere zin zijn gevallen van ‘directe rede’ van ex-slaven in Romeinse literatuur dan ook vooral interessant om de agenda van de *auteur* te achterhalen, eerder dan om uitspraken en opvattingen van individuele vrijgelatenen te reconstrueren. Zo is het geen toeval dat in de historische werken van Tacitus relevante ‘citaten’ afkomstig zijn van *keizerlijke* vrijgelatenen die hun zwakke patroon trachtten te manipuleren. Voor Tacitus bestond er namelijk geen betere manier om zijn welbekende afkeer voor het keizerrijk te ventileren dan een decadente wereld te schetsen, waarin voormalige slaven de touwtjes stevig in handen hadden en zelfs meer macht bezaten dan de vooraanstaande senatoren (de groep waartoe Tacitus zelf behoorde). Door de vrijgelatenen in directe rede te laten spreken of door hun vermeende uitspraken te parafraseren, kent Tacitus hun niet alleen een prominente tekstuele aanwezigheid toe, die bovendien hun werkelijke macht accentueert, maar bekrachtigt hij tegelijkertijd ook zijn eigen vooroordelen door ze in hun mond te leggen.

Wanneer bijvoorbeeld Narcissus, een vrijgelatene van keizer Claudius, zijn patroon wil waarschuwen voor het clandestiene huwelijk dat Claudius’ vrouw Messalina en de senator Silius achter zijn rug hebben gesloten, laat Tacitus hem het volgende zeggen: ‘Ben je op de hoogte van je scheiding? Want het volk, de senaat en het leger hebben haar huwelijk met Silius gezien; en tenzij je snel optreedt zal de nieuwe echtgenoot over Rome regeren!’ (*Annalen* 11, 30). Narcissus claimt dat hij met de informatie naar voren komt om zijn patroon en diens reputatie van dienst te zijn, maar Tacitus laat in de

passage doorschemeren dat de vrijgelatene eigenlijk gewoon voor zijn eigen hachje en positie vreest als Claudius zou worden onttroond.

Het is op zichzelf denkbaar dat dit een waarachtige voorstelling is van de woorden van de vrijgelatene. Maar dan nog zorgt Tacitus' recontextualisering ervoor dat het moeilijk wordt om Narcissus' ware motieven te achterhalen. Een lezer die Tacitus' redenering volgt wordt namelijk meteen tot de conclusie geleid dat het optreden van Narcissus een valse, hypocriete ondertoon heeft. Het is dan ook precies dit idee dat de auteur wilde versterken door de vrijgelatene in eerste persoon te laten spreken. Een meer neutrale lezer zou in de hele affaire misschien wel degelijk een oprechte bezorgdheid kunnen ontwaren.

Een ander voorbeeld is de verdedigingsrede van de vrijgelaten landbouwer Gaius Furius Chresimus, die we geparafraseerd terugvinden bij Plinius de Oudere (*Naturalis historia* 18,41-3). Chresimus werd beschuldigd van tovenarij, nadat zijn kleine stukje land meer had opgebracht dan de rondom gelegen velden van zijn aanklagers. Door in zijn redevoering te hameren op de manier waarop hij dergelijke opbrengsten had kunnen realiseren, namelijk zijn werktuigen (*instrumenta rustica*), nachtwerk (*lucubratio*) en vele zweet (*sudor*), slaagde de vrijgelatene er evenwel in om vrijspraak te krijgen. De passage is opgenomen in boek achttien van de *Naturalis historia*, dat volledig gewijd is aan de vraag hoe men een boerderij dient te beheren. Kortom, de anekdote is bedoeld om algemeen aan te tonen dat rustieke ijver van beslissend belang was. Het echte probleem, zo lijkt de implicatie, was de misplaatste afgunst van de aanklagers – niet de vermeende magie van Chresimus. Opnieuw valt op hoe de directe rede in functie staat van het verhaal van de auteur, waardoor het ook hier moeilijk is de passage te beschouwen als de authentieke uitspraak of opvatting van een echte vrijgelatene.

Privécorrespondentie

Een betrouwbare voorstelling van de psyche van Romeinse *liberti* zou misschien bereikbaar kunnen zijn via brieven van hun hand. In zulke privédocumenten zijn zij namelijk geen half uitgevonden *personae* in een vijandig literair werk (zoals Narcissus) en zijn zij wellicht ook veel minder geneigd om te conformeren aan een elitair verwachtingspatroon (in tegenstelling tot Epictetus of Syrus). Helaas zijn er nauwelijks zulke brieven bewaard gebleven, hoewel ze met zekerheid in groten getale hebben bestaan (zoals onder meer blijkt uit de vele antwoordbrieven van Cicero aan zijn vrijgelaten slaaf Tiro).

Maar er is een gelukkige uitzondering. Er bestaat een brief van de vrijgelatene Timarchides aan de belastinginner Quintus Apronius. Timarchides was een vrijgelatene van Verres, de corrupte gouverneur van Sicilië. De reden waarom we net deze brief vandaag nog kunnen lezen is omdat hij gedeeltelijk geciteerd wordt door Cicero in zijn beroemde redevoering tegen Verres (*In Verrem* 2,3,154-7). Het document laat zich niet gemakkelijk lezen als een directe getuigenis, omdat Cicero de brief vooral gebruikt om

Timarchides in een slecht daglicht te plaatsen en aldus Verres, door associatie, te beschimpen. Of zoals de redenaar zijn aandacht voor Timarchides zelf legitimeert: 'Ik zal jullie beknopt vertellen wat voor man hij is, zodat jullie begrijpen hoe onrechtvaardig Verres was toen hij hem een belangrijke positie in zijn administratie gaf, en wat voor desastreuze gevolgen dit heeft gehad voor de provincie' (*In Verrem* 2,2,134). Afgezien van deze vijandige omkadering citeert Cicero de brief ook niet integraal. In plaats daarvan selecteert hij slechts enkele bruikbare regels, die hij bovendien telkens meteen van gekleurd commentaar voorziet. In de passage hieronder worden de citaten uit de brief van Timarchides cursief weergegeven. Al de rest is commentaar toegevoegd door Cicero in zijn redevoering.

'Nu kom ik bij de brief van Timarchides, de vrijgelatene en secretaris van de beklagde. (...) "*Timarchides, secretaris van Verres, groet jou.*" Ik neem hem niet kwalijk dat hij hier "secretaris" (*accensus*) toevoegt. Waarom zouden immers enkel klerken (*scribae*) hun titel mogen aanhalen, zoals in "L. Papirius de klerk"? Voor mij mogen gerust ook [de veel minder prominente functionarissen zoals] secretarissen, lictoren en koeriers dit privilege opeisen. "*Doe alles in je macht om de reputatie van de gouverneur [Verres] te beschermen.*" Hier doet hij een goed woordje voor Verres bij Apronius, en spoort hij hem aan om zijn vijanden tegen te werken. Wel Verres, je reputatie is in elk geval in zeer goede handen wanneer die door de ijver en invloed van Apronius beschermd wordt! "*Je bent een standvastig en eloquent man.*" Hoe overdadig wordt Apronius hier bejubeld door Timarchides! Wie kan nu nog denken dat Apronius geen grootmoedig man is wanneer hij zo hoog aangeschreven komt door Timarchides? "*Je hebt geld om uit te geven.*" Natuurlijk kan het niet anders dan dat de overschotten van Timarchides' en zijn patroons winsten op de graanverkoop naar hun handlanger stromen! (...) "*Ik hoop, broeder, dat je je broertje gelooft.*" Inderdaad, je kompaan in hebzucht en diefstal, je tweeling en gelijke in verdorvenheid, ondeugd en brutaliteit. (...) "*Geef aan iedereen precies wat ze nodig hebben.*" Stel je eens voor wat voor schaamteloosheid hij aan de dag moet hebben gelegd in een machtspositie als hij zelfs nu nog, op de vlucht voor gerechtigheid, dergelijke schandalige toon aanslaat! Hij stelt dat je alles gedaan kan krijgen met geld: je moet het uitgeven, mensen ermee overladen, als je wil overwinnen. Wat me choqueert is niet zozeer dat Timarchides Apronius aanspoort dit alles te doen, maar wel dat hij precies dezelfde raad geeft aan zijn patroon. (...) "*Als je eenmaal Volteius voor je hebt gewonnen zal alles gemakkelijk gaan.*" Hier maakt Timarchides een grove fout, als hij denkt dat Volteius kan worden omgekocht (...). Deze fout is zo typisch voor hem en komt voort uit de ervaringen die hij heeft opgedaan in zijn eigen huis. Daar heeft hij gezien dat velen moeiteloos hun zaakjes voor mekaar kregen onder Verres, zowel door persoonlijk toedoen als via anderen. Om die reden geloofde hij dat dergelijke methodes ook bij alle andere gouverneurs zouden werken. (...) "*Mensen hebben hem ingefluisterd dat je onder een hoedje speelde met de gouverneur.*" Zie je nu, Verres, hoe duidelijk de waarheid

is en altijd is geweest, wanneer zelfs Timarchides er schrik voor heeft? Geef je eindelijk toe dat onze aanklacht tegen jou niet verzonnen is, maar een waartegen jouw vrijgelatene al geruime tijd een verdediging aan het zoeken is? Jouw vrijgelatene en secretaris, de vertrouwenspersoon en rechterhand in alles van zowel jezelf als je kinderen, schrijft in zijn brief aan Apronius dat het openlijk en meermaals is aangetoond aan Metellus dat jij de partner van Apronius was tijdens het innen van de belastingen. (...) Waarde juryleden, de enige reden waarom ik jullie de brief van deze vluchteling heb voorgelezen is om jullie de principes, gewoontes en methodes van de gehele entourage van Verres te laten zien.'

Cicero's selectie zorgt ervoor dat het geheel eerder cryptisch overkomt, wat ongetwijfeld deel uitmaakt van zijn strategie om de 'heimelijke praktijken' van Timarchides aan te tonen. De enige structuur en coherentie wordt aangebracht door Cicero's opmerkingen na elke zin. De daaruit volgende causaliteit lijkt daardoor natuurlijk erg logisch en overtuigend. Toch valt het te betwijfelen of die ook de ware boodschap van de originele brief weerspiegelt.

Al meteen wordt de openingszin geridiculiseerd. Cicero steekt de draak met de manier waarop Timarchides zich als secretaris (*accensus*) voorstelt. Volgens hem is de vrijgelatene overdreven trots op een functie die het eigenlijk helemaal niet waard was om zo prominent aan te halen. Hij stelt sarcastisch dat voortaan dan ook maar eenvoudige bodes hun titel als eervolle aanspreking moeten gebruiken. Dat Timarchides niet aanvoelt dat hij zich hier enigszins belachelijk maakt (althans volgens Cicero's interpretatie) zet meteen de toon voor de daaropvolgende commentaren, waarmee de hier reeds gesuggereerde onbeschaafdheid van de man verder in de verf wordt gezet. Letterlijk elke volgende zin wordt op dergelijke manier geherinterpreteerd en gekaderd in Cicero's overkoepelende verhaal. Wanneer Timarchides Apronius aanspoort om de reputatie van Verres te beschermen zoekt Cicero hier geen oprecht gevoel van loyaliteit achter, maar verwijst hij naar zijn eerdere beschrijvingen van Apronius als een corrupte belastinginner om vervolgens sarcastisch te kunnen claimen dat Verres' reputatie inderdaad in veilige handen was als hij kon rekenen op de invloed en spitsvondigheid van iemand als Apronius. Op een gelijkaardige manier interpreteert Cicero het daaropvolgende compliment van Timarchides aan Apronius niet als gepaste etiquette, maar voorziet hij het opnieuw van denigrerend commentaar om de vermeende verdorvenheid van beide mannen nogmaals te accentueren.

Het is bovendien opmerkelijk hoe gecomprimeerd de zinsneden zijn die aan Timarchides worden toegedicht. Hoewel Cicero benadrukt dat het handschrift wel degelijk dat van de vrijgelatene zelf is (*Timarchidi manu scripta*), lijkt het onwaarschijnlijk dat Timarchides in dergelijke telegramstijl schreef. Veel plausibeler is de mogelijkheid dat Cicero opzettelijk beknopte (delen van) zinnen selecteert om zijn eigen argumenten te ondersteunen. De erg korte en stokkende zinsneden contrasteren zeer sterk met

Cicero's uitgebreide, zorgvuldig opgestelde en gemiddeld driemaal langere volzinnen, waardoor de indruk wordt gewekt dat Timarchides ook op literair vlak niet bepaald een hoogvlieger is. Op deze manier wordt ook Cicero's ironische sneer naar het compliment dat Timarchides Apronius geeft impliciet herbevestigd, aangezien de vrijgelatene duidelijk geen recht van spreken heeft over eloquentie.

Daarnaast voegt Cicero geregeld elementen toe die helemaal niet te lezen staan in de brief. Wanneer hij Timarchides' advies om 'iedereen te geven wat hij verlangt' aanhaalt, is het Cicero – niet de vrijgelatene – die vervolgens impliceert dat deze uitspraak verwijst naar grootschalige omkopingspraktijken. Daar voegt hij nog aan toe dat vooral het feit dat Timarchides gelijkaardig advies aan Verres geeft totaal onaanvaardbaar is. Dit 'feit' blijkt echter helemaal niet uit de brief, maar de geconstrueerde link met Verres toont wel opnieuw aan dat de tendentieuze interpretatie in de eerste plaats bedoeld was om de ex-gouverneur te raken.

Cicero's woordgebruik, ten slotte, laat weinig aan de verbeelding over. Tweemaal noemt hij Timarchides een *fugitivus*; een Latijnse term die een toehoorder meteen zou associëren met de laagste soort slaaf. Verwijzingen naar zijn inherent inferieure karakter – zoals 'verdorvenheid' (*nequitia*) en 'oneerlijkheid' (*improbitas*) – of naar concrete manifestaties ervan – zoals 'diefstal' (*furtum*) en 'hebzucht' (*lucrum*) – komen geregeld terug. Zeldzame goede eigenschappen zoals ijver (*diligentia*) en autoriteit (*auctoritas*) die aan Apronius worden toegeschreven krijgen meteen een bittere bijklank wanneer blijkt dat hij deze uitsluitend gebruikt om, in samenwerking met Timarchides, de Siciliaanse bevolking uit te buiten.

Ware stem of vervormde echo?

Bij dit alles rijst de vraag of de ware inhoud en toon van Timarchides' schrijven niet onherroepelijk verloren zijn gegaan: Cicero heeft erin geselecteerd en daarbij de gekozen frasen van commentaar voorzien. Bijgevolg zou deze vrijgelatenen-'brief' ongeveer te plaatsen zijn naast de Taciteaanse voorstellingen van de directe rede van vrijgelatenen.

Toch levert de tekst enkele waardevolle inzichten op. Vooral Timarchides' zelfrepresentatie als *accensus* is interessant. Hoewel Cicero afgeeft op deze gewoonte, gebruikt hij de term regelmatig in zijn eigen brieven om een sterke band tussen een vrijgelaten secretaris en zijn overste te suggereren (*Ad Familiares* 3,7,4; *Ad Atticum* 4,18,4). Het is een eenvoudige maar efficiënte manier om elke correspondent meteen duidelijk te maken dat beide individuen zich in een vertrouwelijke relatie bevonden. Wanneer Cicero elders de link tussen Timarchides en Verres onderstreept doet hij dit dan ook precies door die eerste te omschrijven als (*libertus et*) *accensus* (*In Verrem* 2,2,69, 74; 2,3,154). Ook op het einde van zijn commentaar op Timarchides' brief noemt hij de vrijgelatene tot tweemaal toe 'jouw secretaris' (*accensus tuus*) om nogmaals te benadrukken wat voor belangrijke vertrouwenspositie Timarchides bekleedde in

Verres' administratie. Met als duidelijke implicatie dat hij daarom de hele tijd op de hoogte moet zijn geweest van Verres' wandaden.

Cicero speelt dus geregeld zelf in op de gevoelens van zijn lezers, maar veroordeelt die strategie wanneer die door Timarchides wordt aangewend. Timarchides weet namelijk ook dat de titel *accensus* bij Apronius een welbepaald verwachtingspatroon en een sfeer van confidentialiteit oproept, waardoor die laatste meer geneigd zal zijn de gesuggereerde adviezen op te volgen.

De brief van Timarchides laat zien, ondanks Cicero's misprijzend en kleinerend commentaar, hoezeer deze vrijgelatene op de hoogte is van specifieke gevoeligheden en retorische strategieën uit de elitaire literatuur. Hij eigent zich die zelfs toe in zijn eigen discours. Natuurlijk kon hij niet weten hoezeer zijn woorden uiteindelijk tegen hem zouden worden gebruikt...

Literatuur

J. Blassingame, *Slave testimony: two centuries of letters, speeches, interviews, and autobiographies* (Baton Rouge 1977).

K. Bradley, *Slavery and society at Rome* (Cambridge 1994).

S. Butler, *The hand of Cicero* (London 2002).

J. Christes, Reflexe erlebter Unfreiheit in den Sentenzen des Publilius Syrus und den Fabeln des Phaedrus: Zur Problematik ihrer Verifizierung, *Hermes* 107 (1979) 199-220.

S.J. Ducoeur-Joly, *Manuel des habitants de Saint-Domingue, suivi du premier vocabulaire francais-créole*, II (Paris 1803).

J.P. Hershbell, Epictetus: a freedman on slavery, *Ancient Society* 26 (1995) 185-204.

K. Hopkins, Novel evidence for Roman slavery, *Past & Present* 138 (1993) 3-27.

M. Trapp (ed.), *Greek and Latin letters. An anthology, with translation* (Cambridge 2003).

Noten

1 Een zekere frustratie en jaloezie vinden we onder andere terug bij vooraanstaande historici van de antieke slavernij zoals Hopkins (1993), 12 en Bradley (1994), 7.

2 Ducoeur-Joly (1803), II 83. De anekdote komt uit een gesprek tussen een interviewende Europeaan en een Amerikaan die hem de situatie op het eiland uitlegt.